

СТУДІЇ З ІСТОРІЇ ПРОТЕСТАНТИЗМУ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «ТРУДЫ КИЕВСКОЙ ДУХОВНОЙ АКАДЕМИИ» (1860-ті – початок 1900-х рр.)

У статті представлено першу спробу цілісного аналізу досліджень викладачів і вихованців Київської духовної академії з історії протестантизму, розміщених у журналі «Труды Киевской духовной академии» у 1860-х – на початку 1900-х рр. Встановлено, що пріоритетними напрямками історичних студій київських духовно-академічних мислителів із цієї тематики були історико-критичний аналіз догматичних засад протестантських конфесій, вивчення історії протестантських напрямів і течій, дослідження передреформаційних рухів, біографічні нариси. Продемонстровано ефективність використання київськими істориками компаративних і герменевтичних методик при з'ясуванні специфіки релігійних феноменів. З'ясовано, що характерною особливістю історичних розвідок київських духовно-академічних мислителів стало вивчення релігійного явища у широкій історичній перспективі, шляхом прояснення передумов його становлення та розвитку. Здійснений аналіз оприявнює певні зміни в осмисленні київською духовно-академічною наукою теоретико-методологічних засад дослідження протестантизму.

Ключові слова: журнал «Труды Киевской духовной академии», Київська духовна академія, протестантизм, порівняльне богослов'я, церковна історія, англіканство, баптизм, лютеранство, кальвінізм, Римо-католицька церква, Православна церква, міжцерковний діалог.

Вступ

У 1860 р. професор Київської духовної академії (КДА) Василь Певницький, намагаючись окреслити актуальну для тогочасних запитів суспільства дослідницьку проблематику щойно заснованого журналу «Труды Киевской духовной академии»¹, визначає одним із пріоритетних напрямів вивчення протестантизму. На думку В. Певницького, утворений у тогочасній духовній журналістиці Російської імперії інформаційний вакуум щодо протестантизму мають заповнити наукові розвідки, що висвітлюють тогочасні «изменчивые движения протестантства, чтобы знать его по его настоящему виду, а не по той мертвой букве, в какой оставил его Лютер или Кальвин...» (Певницький, 1860, с. 513).

Ці слова В. Певницького стали настановчими для подальших наукових досліджень, представлених у часописі в наступні роки. Як слушно зазначав його колега професор Іван Корольков, із перших років свого існування академічний журнал систематично повідомляв актуальні подробиці церковного життя на Заході, розміщував на своїх сторінках відомості про тогочасний

стан протестантизму у вигляді стислих нотаток чи окремих нарисів і оглядів. За спостереженням І. Королькова, про протестантизм «сообщались более подробные и обстоятельные сведения, чем о церкви католической и даже восточной» (Корольков, 1882, с. 75).

Здійснюючи тематичний огляд відповідних публікацій, оприлюднених у «Трудах» упродовж 1860–1880 рр., І. Корольков звернув увагу на таку тенденцію: у 1860–1864 рр. у журналі друкувалися окремі цілісні нариси і огляди, присвячені тогочасному протестантизму; натомість у наступні роки основні події у протестантському світі висвітлювалися переважно у коротких повідомленнях. Справді, з 1864 р. відомості про протестантизм розміщувалися в окремих рубриках журнального розділу «Инославный Запад»²,

¹ Цей журнал виходив друком у 1860–1917 рр.

² Під такою назвою згруповано розміщені у «Трудах» статті з тогочасного релігійного життя у систематичному покажчику до журналу за 1860–1904 рр. (Систематический указатель, 1905, с. 120–122). Структурними компонентами розділу є рубрики: «Известия с Запада» (1864), «Заметки из церковной жизни Запада» (1866), «Заграничные заметки» (1868), «Из церковной хроники Запада» (1869), «Из заграничной религиозной жизни» (1893–1896). Половина розміщених у цих рубриках статей не є авторизованими, що й не дивно, зважаючи на їхнє першочергове призначення – повідомлення новин, вибірка яких робилася на підставі іноземних католицьких чи протестантських періодичних видань.

де подавався загальний інформаційний блок щодо тогочасної релігійної ситуації в Західній Європі й Америці та висвітлювалися важливі події релігійного життя не лише протестантизму, а й католицизму та інших конфесій. Однак варто зробити певне уточнення: відповідні матеріали, оприлюднені як у перші два десятиліття існування журналу, так і в наступні роки, не обмежувалися лише вивченням тогочасного західного протестантизму.

Можемо виокремити такі основні напрями досліджень професорів і вихованців Київської духовної академії, присвячених протестантизму та розміщених на сторінках академічного журналу в 1860-х – на початку 1900-х рр.¹:

- 1) історія протестантизму як одного з напрямів християнства (передреформаційний і реформаційний рухи, історія протестантських конфесій, формування віросповідних і літургійних книг, становлення і розвиток догматичних та канонічних засад протестантських течій, біографії видатних протестантських діячів тощо);
- 2) історія протестантизму на українських та російських теренах;
- 3) дослідження тогочасного стану протестантизму (друга половина XIX – початок XX ст.);
- 4) вивчення богословської, біблійознавчої², церковно-історичної спадщини відомих протестантських мислителів та публікація їхніх праць на сторінках журналу;
- 5) історико-критичний аналіз новітньої протестантської богословської та церковно-історичної літератури (XIX – початок XX ст.).

У цій статті ми розглянемо публікації з історії протестантизму як одного з напрямів християнства, подані в журналі «Труды Киевской духовной академии»³. Варто зазначити, що пріоритетність історичних досліджень у творчості київських духовно-академічних мислителів відображає загальну тенденцію у розвитку православної думки на теренах Російської імперії XIX – початку XX ст., пов'язану з поширенням

історико-богословських досліджень (Васмут, 2010). Аналіз розвідок з історії протестантизму, представлених у журналі «Труды Киевской духовной академии», дає змогу детальніше простежити зазначену тенденцію.

Отже, у цій статті спробуємо ідентифікувати і проаналізувати праці викладачів і вихованців Київської духовної академії з історії протестантизму, оприлюднені в академічному журналі; окреслити проблематику цих праць; визначити методологічні засади історико-богословських студій їхніх авторів, реалізовані у практиці конкретних досліджень протестантської традиції; виявити причини, особливості та динаміку цих студій та їхнє місце у розвитку богословських наук на вітчизняних теренах.

Статті, розміщені на сторінках журналу «Труды Киевской духовной академии», відображають предметне поле наукових зацікавлень київських духовно-академічних мислителів, що становили неподільну єдність з їхньою професійною діяльністю. Тож не дивно, що переважну більшість статей, присвячених історії протестантизму, написали професори тих кафедр Київської духовної академії, що були безпосередньо пов'язані з вивченням протестантської традиції – кафедри порівняльного богослов'я (зокрема професор Митрофан Ястребов⁴), згодом реорганізованої у кафедру історії та розбору західних віросповідань⁵ (професори Афанасій Булгаков⁶, Василь Попов⁷), а також кафедри церковної історії (професор Олександр Воронов⁸). Низка студій з історії протестантизму належить вихованцям Київської духовної академії – викладачам духовних семінарій Харисиму Орді (згодом – єпископ Іриней)⁹, Олександру Рождественському, Олексію Вертеловському та ін.

Праці зазначених авторів увиразнюють європейський вектор наукових зацікавлень київських академістів середини XIX – початку XX ст. у царині богословських та церковно-історичних наук¹⁰ і засвідчують їхню ґрунтовну обізнаність із першоджерелами протестантизму та присвяченими йому дослідженнями. Така обізнаність не є дивною, адже відомо, що списки бібліотечних

¹ Матеріали, присвячені протестантизму, друкувалися в журналі «Труды Киевской духовной академии» у 1860–1911 рр. Публікацій із зазначеної тематики, розміщених у цьому журналі після 1911 р., ми не виявили.

² Зазначений напрям досліджень професорів і вихованців КДА детально висвітлено у наукових працях Сергія Головащенко (Головащенко, 2012, 2018a–b; Golovashchenko, 2018).

³ Обмеження предметного поля статті до вивчення одного із представлених напрямів зумовлено величезним за обсягом масивом публікацій, присвячених протестантизму, на сторінках журналу «Труды Киевской духовной академии». Розгляд інших зазначених напрямів (за винятком біблійознавчого, проаналізованого у працях С. Головащенко) буде здійснено нами у подальших студіях.

⁴ Про нього див.: (Кузьміна, 2016b).

⁵ З 1910 р. – кафедра історії і викриття західних віросповідань і російського сектанства, з 1911 р. до 1919 р. – історії та викриття західних віросповідань у зв'язку з історією Західної Церкви від 1054 до теперішнього часу.

⁶ Про нього див.: (Головащенко, 2015a).

⁷ Про нього див.: (Пастушенко, 2016).

⁸ Про нього див.: (Пастушенко, 2015).

⁹ Про нього див.: (Головащенко, 2015b).

¹⁰ Щодо вивчення професорами і вихованцями КДА західних християнських конфесій див.: (Пастушенко, 2018, с. 80).

замовлень духовних академій було на дві третини заповнено назвами праць західноєвропейських авторів, причому переважну більшість становили праці, видані в Німеччині (Васмут, 2010). Систематичному поповненню знань про західний протестантизм і ознайомленню з новітніми публікаціями протестантського світу (богословськими та церковно-історичними монографіями, статтями, журналами, енциклопедіями тощо), сприяла й богословська періодика, що видавалася у тогочасній Росії.

На нашу думку, розвідки з історії протестантизму, розміщені на сторінках київських «Трудов», яскраво відображають певні зміни у підходах духовних академій до вивчення західноєвропейських віросповідань, що відбулися впродовж XIX – початку XX ст. З перших років існування Київської духовної академії, відкритої у 1819 р., протестантизм розглядався у складі дисципліни «викривальне богослов'я». Цю дисципліну викладали відповідно до принципів богословської полеміки і критичного методу, у світлі яких «іншославні» християнські конфесії тлумачили виключно як ухили від ортодоксального православного богослов'я. Починаючи з 1860-х рр., дедалі активніше застосування історичного методу призвело до перегляду традиційного тлумачення викривального богослов'я як суто богословської дисципліни й утвердження за нею статусу церковно-історичної науки. У статуті 1869 р. дисципліну «викривальне богослов'я» було перейменовано на «порівняльне богослов'я», і тим самим уже в назві зміщено акцент на історичний дискурс дисципліни. За статутом 1884 р. «порівняльне богослов'я» перетворилося на «історію і розгляд західних сповідань» та було віднесено до історичної групи предметів.

Зазначені трансформації у підходах духовно-академічної науки до іншославних віросповідних традицій відбилися й у публікаціях на сторінках журналу «Труды Киевской духовной академии». У статтях професорів старшого покоління, що розпочали свій науковий шлях у 1860–1870-х рр. (Василь Певницький¹, Митрофан Ястребов, Харисим Орда), переважає догматично-богословський, загальнополемічний підхід до протестантизму, який робить наголос на його невідповідності «єдино правильному» православно-апологетичному дискурсу². Натомість

студії з протестантизму, що належать науковцям пізніших поколінь, чия творча активність припала на кінець XIX – початок XX ст. (Афанасій Булгаков, Василь Попов, Олександр Рождественський та ін.), набувають виразного церковно-історичного характеру. У подальшому викладі спробуємо виявити та розглянути зазначені підходи детальніше.

Дослідження догматичних засад протестантизму

Перш за все, розглянемо публікації 1860–1870-х рр., присвячені протестантській релігійній традиції, для яких характерним є переважання догматично-богословського аспекту вивчення та застосування історико-критичного, полемічного підходу до аналізу протестантизму. Полемічний характер цих публікацій зумовлений прагненням показати викривлення протестантизмом догматичних засад, основних віроповчальних істин християнської релігії.

Такі настанови виразно продемонстровані, зокрема, у статті В. Певницького «Догматические уклонения лютеран от чистоты первобытного христианства» (Певницкий, 1861), присвяченій аналізу історичних здобутків реформаційного руху з погляду їхнього значення для розвитку церковного життя. Автор вказує на позитивне значення Реформації, що увиразнила усвідомлення церковною спільнотою необхідності виправити занедбаний стан Римо-католицької церкви. Найціннішим надбанням Реформації, яким керувався у своїх починаннях Мартін Лютер, стало поширення релігійної ідеї досягнення стану первинної Апостольської церкви. Але, на думку В. Певницького, прагнення до цього ідеального начала, покладене в основу Реформації, так і залишилось нереалізованим на практиці через небажання протестантизму детально ознайомитись із взірцем – давньою християнською церквою. Це призвело до суттєвої помилки у розвитку протестантського руху – проголошення принципу загального священства та заперечення принципу церковної «Богом встановленої» ієрархії. Забуття важливості принципу ієрархічності, підтвердженого як авторитетом Св. Письма, так і фактом існування його

¹ Про нього див.: (Кузьміна, 2016а).

² Догматична налаштованість згаданих авторів відображена навіть у самих назвах їхніх статей, наприклад, згадаймо розвідку В. Певницького «Догматические уклонения лютеран от чистоты первобытного христианства» (Певницкий, 1861). На застосуванні догматично-богословської методології наполягає і

М. Ястребов у своїй магістерській дисертації «Учение Аугсбургского исповедания и его апологии о первоначальном грехе» (1877), розглядаючи лютеранство «не как церковно-историческое явление, а как церковно-догматическую, вероисповедную дисциплину», при вивченні якої необхідно віднайти осердя богословської системи лютеранства та надати йому відповідне філософське визначення (Магистерский диспут, 1877, с. 387).

у первісній церкві, позбавило протестантизм розуміння Церкви як живого організму, що єднає її членів в одне органічне ціле (Певницький, 1861, с. 119). Проголошення лютеранством догматів про те, що єдиним джерелом віри й абсолютним авторитетом є Св. Письмо, а єдиним шляхом до спасіння – особиста віра, яка не потребує посередництва церковної інституції, призводить, на думку В. Певницького, до домінування людського фактора в релігійному житті. Це робить лютеранство занадто хистким і вразливим щодо свавілля приватної думки з її претензіями на всезагальну значущість (Певницький, 1861, с. 129). За висновком В. Певницького, лютеранські реформи не досягли виправлення помилок католицького віровчення та повернення догматичних засад християнства до стану «первісної чистоти», натомість у душі граничного скептицизму призвели до нівелювання самих засад.

Схожий критичний запал щодо протестантизму демонструють і публікації М. Ястребова в журналі «Труды Киевской духовной академии» – зокрема стаття «Учение лютеранских символов о первородном грехе» (Ястребов, 1876а; Ястребов, 1876b; Ястребов, 1877), що склала частину його магістерської дисертації «Учение Аугсбургского исповедания и его апологии о первородном грехе», а також промова, виголошена під час дисертаційного захисту 3 квітня 1877 р. (Магистерский диспут, 1877).

Аналізуючи лютеранство, М. Ястребов відштовхується, подібно до В. Певницького, від засадничого для цієї течії протестантизму догмату про виправдання особистою вірою, однак витлумачує цей догмат із дещо іншими історичними наголосами. Він пропонує звернутися до аналізу важливого для цього догмату вчення про першородний гріх, що завжди залишалося поза увагою дослідників. На думку М. Ястребова, це вчення пронизує всю богословську систему лютеранства й надає йому оригінального характеру та особливого значення. Як доводить його дослідження, догмат про виправдання особистою вірою цілковито визначається вченням про першородний гріх, а не навпаки, тож без останнього втрачає свій сенс (Магистерский диспут, 1877, с. 389).

Спираючись на власну дослідницьку стратегію, М. Ястребов розглядає вчення лютеран про першородний гріх на підставі історичного аналізу їхніх символічних книг, які містять «те религиозно-догматические формулы, в которых то

или другое церковное общество выражает свое веросознание» (Ястребов, 1876а, с. 624). Здійснюючи історико-порівняльний аналіз тлумачення католицькою та протестантською богословськими традиціями лютеранського вчення про першородний гріх, він вказує на значні розходження між ними та брак належної уваги до символічного вчення лютеранства (Ястребов, 1876а, с. 663).

Зважаючи на важливість теми для роз'яснення лютеранської доктрини, М. Ястребов пропонує власну реконструкцію цього вчення шляхом безпосереднього вивчення символів та їхнього витлумачення у системі лютеранського віровчення. На підставі герменевтичного аналізу символічних текстів він робить висновок про те, що вчення лютеранства про першородний гріх слід розглядати як богословську систему, історично утворену внаслідок полемічних відносин лютеранства: зовнішніх – із католицьким віровченням, внутрішніх – із утвореними всередині лютеранства партикулярними напрямками та школами (Ястребов, 1876а, с. 669–673).

Особливу увагу М. Ястребов приділяє трьом основним символічним книгам лютеранства – Аугсбурському сповіданню (1530), його науково-богословському коментарю Апології (1531) та Формулі згоди (1580). Саме ці книги містять систематичний виклад лютеранської догматики, зокрема, розлогий виклад вчення про першородний гріх та виправдання (Августин, 2011, с. 72). На думку М. Ястребова, якщо перші дві книги відображають догматичні засади в опозиції до католицизму, то остання – до різних богословських напрямів всередині лютеранства (Ястребов, 1876а, с. 673).

З метою з'ясування специфіки лютеранського вчення про першородний гріх, М. Ястребов реконструює історію тлумачення цього догматичного пункту католицькою богословською думкою за доби патристики та у середні віки. Київський богослов виокремлює два протилежні тлумачення сутності першородного гріха в католицькій традиції: позитивне, пов'язане з поняттям хтивості (тлумачення Августина Блаженного), і негативне, пов'язане з позбавленням первинної праведності (тлумачення Ансельма Кентерберійського) (Ястребов, 1876а, с. 232–236). Уся подальша історія питання про першородний гріх за доби схоластики відображена у коливанні між обома протилежними поглядами. Як показує М. Ястребов, негативна теорія Ансельма Кентерберійського про суть і наслідки першородного гріха, згодом доповнена Дунсом

Скотом, була санкціонована Римо-католицькою церквою і під час Тридентського собору (1545–1563) стала офіційною церковною доктриною (Ястребов, 1876а, с. 255).

Цій доктрині М. Ястребов протиставляє лютеранську доктрину, викладену Меланхтоном в Аугсбурзькому сповіданні та Апології. Протестантський варіант пропонує позитивне тлумачення вчення про першородний гріх, де останній визначається як недостатність первинної праведності, натурального стану первозданної людини (а не його втрата, як у католицьких символіках). Першогріх трактується як набуття людиною стану хтивості, постійної природної схильності до зла, розбещення сутнісних сил (Ястребов, 1876b, с. 604, 624, 638). Відповідно до смислу символічних книг, розбещення духовно-моральнісних сил людини мислиться не в абсолютному сенсі, як набуття якості нової субстанції, а у відносному, як обмеження автономії людських здатностей. Як показує М. Ястребов, лютеранське вчення про першородний гріх кристалізується шляхом розрізнення понять духовної та громадянської праведності. Лише під дією благодатних дарів Св. Духа людина може долучитися до вищої сфери духовної праведності. Належність до сфери громадянської праведності визначається цариною прикладання природних сил людини у теперішньому житті, підпорядкованому природним умовним людським законам (Ястребов, 1876b, с. 639–642).

Як бачимо, у працях В. Певницького та М. Ястребова, присвячених лютеранству, застосовано догматично-богословський підхід, причому в дослідженні В. Певницького цей підхід підсилюється полемічним способом розгляду догматичних засад релігійної конфесії. Водночас обидва дослідники оприявнюють також історичний підхід, що виражено у їхніх спробах відтворити процес формування догматичної системи лютеранства, показати, застосовуючи порівняльно-історичний та герменевтичний методи, передумови виникнення та становлення певних віросповідних понять, символів, символічних книг у протестантській і католицькій релігійних традиціях.

Студії з історії протестантських напрямів та течій

Як зазначено вище, праці з історії протестантизму, опубліковані на сторінках журналу «Труды Киевской духовной академии» наприкінці

XIX – на початку XX ст., відображають поступовий перехід професорів і вихованців КДА від догматично-богословського до церковно-історичного розгляду релігійних явищ¹. Варто зазначити, що ця нова площина вивчення протестантизму надавала більше можливостей для реалізації основних принципів академічного дослідження – об'єктивності, історизму, толерантності до іншославних релігійних традицій. В історичних студіях зазначеної доби помітна тенденція до мінімізації полемічного догматичного-богословського навантаження. Що ж до наявних «слідів» критично-оцінного бачення, зумовленого конфесійною належністю авторів, то ці «сліди» не применшують значущості здійснених історичних розвідок.

Потужним чинником зазначеної трансформації, що мала місце й у інших православних духовних академіях Росії, стало осмислення актуальних тенденцій у розвитку протестантської богословської науки – зокрема й нової концепції порівняльного богослов'я, запропонованої німецьким професором Фердинандом Каттенбушем (Ferdinand Kattenbusch; 1851–1935). Відповідно до методологічних настанов, які він розробив, релігійну конфесію не слід зводити суто до догматики, увиразненої в певних віросповідних книгах. Адаже важливим є визначення специфіки будь-якої релігійної конфесії та її характерних ознак, а це потребує вивчення, поряд із догматичними положеннями, літургійних практик, форм благочестя, етики тощо (Васмут, 2010). Як побачимо далі, сами такими методологічними настановами керувалися автори київських «Трудов», висвітлюючи характерні особливості різних протестантських напрямів, течій та рухів.

Історія англіканства. Одним із актуальних напрямів досліджень з історії протестантизму наприкінці XIX – на початку XX ст. було вивчення історії англіканства. Стимулом для інтенсивного розвитку цього напрямку стало поживлення діалогу та пошуку шляхів єднання між Російською православною церквою та церквами Англіканської спільноти. Пов'язані з цим питання і процеси мали відображення у численних оглядах релігійного життя за кордоном, публікаціях історичних документів та наукових розвідках, надрукованих у журналі «Труды Киевской духовной академии».

¹ Цю тенденцію відображають назви статей: А. Булгакова «Очерки истории методизма» (Булгаков, 1887), О. Рождественського «История символических и богослужебных книг Англиканской церкви в связи с общим ходом Английской Реформации» (Рождественский, 1906b) та ін.

Наприклад, у 1888 р. у цьому виданні було оприлюднено послання митрополита Київського та Галицького Платона (Городецького), написане у відповідь на привітання архієпископа Кентерберійського Едварда Уайта Бенсона з нагоди 900-річчя Хрещення Русі (Платон (Городецкий), 1888). Послання митрополита Платона у виразно не лише вдячність і прихильність до духовного лідера Англійської спільноти, а й демонструє переконаність у необхідності налагодження тісного духовного союзу між Англійською і Російською православними церквами та готовність до конструктивного діалогу в ім'я церковного єднання.

Як свідчення долученості київської духовно-академічної спільноти до такого діалогу, варто згадати факт виголошення на урочистому акті Київської духовної академії 26 вересня 1893 р. промови «Стремление англикан к восстановлению древневселенской церковности в Англии в последние шестьдесят лет», підготовленої за дорученням академічної Ради Афанасієм Булгаковим, на той час – доцентом кафедри історії та розбору західних віросповідань КДА¹ (Булгаков, 1893). У цій промові, а також в написаній у продовження теми статті «Новые религиозные преобразования в Англии в настоящем веке» (Булгаков, 1897), київський богослов реконструє рух всередині англійської релігійної спільноти, спрямований на утвердження «строгой апостольской и святоотеческой церковности» (Булгаков, 1893, с. 367).

Досліджуючи історичні передумови зазначеного руху, він аналізує процес поширення християнства в Англії, що супроводжувався поступовим віддаленням від засад давньої вселенської церковності аж до знехтування значущості церковного устрою і віровчення ліберальними політичними силами. Саме в цей критичний для англійства, як державної релігії, момент найвідповідальніші представники церковної політичної партії надихнулись ідеєю відновлення істинної християнської церковності (Булгаков, 1893, с. 376). Як зазначає А. Булгаков, важлива роль у цьому відновленні належала Оксфордському руху 1830-х рр. Деякі з його очільників, стверджує київський дослідник, «были весьма близки к возвращению в православие; к сожалению, им не доставало близкого знакомства с нашей церковью» (Булгаков, 1893, с. 378). Водночас він констатує й певні успіхи

у справі взаємозближення та взаєморозуміння між обома релігійними традиціями, досягнуті завдяки зусиллям окремих англійських богословів і церковних діячів (зокрема Річарда Блекмора, Вільяма Палмера, Джона Ніла, Артура Стенлі, Джорджа Вільямса та ін.), а також створених задля цієї справи на початку 1860-х рр. американського «Греко-римського комітету» та англійської «Асоціації Східної Церкви» (Булгаков, 1893, с. 394–399). Головним підсумком 24-річного новітнього англійського руху за відновлення давньої церковної кафоличності, позначеного вивченням церковного минулого і боротьбою з ідейними супротивниками, стало, на думку А. Булгакова, визнання прогресивною частиною англійської спільноти Православної церкви, як найбільш наближеної в догматичному та канонічному устрої до давньої вселенської церкви (Булгаков, 1893, с. 383). Одним із результатів цього релігійного руху було утворення в 1860 р. «Англійської церковної унії», що виступала проти крайнощів протестантизму і ставила за мету відтворення в Англії автокефальної церкви в дусі давніх церков, заснованих на принципі соборного управління.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. спостерігаємо нове поживлення діалогу між Англійською та Російською православними церквами у зв'язку з оприлюдненням булли Папи Римського Льва XIII *Apostolicae Curae* (1896), що проголошувала недійсність англійських хіротоній. У відповідь представники Англійської церкви звернулися до православних богословів із проханням висловити свою позицію з цього питання, що спричинило жваве обговорення в духовно-академічному середовищі.

У 1898 р. до цього обговорення долучився й А. Булгаков, який присвятив проблемі правочинності хіротоній, здійснюваних Англійською церквою, спеціальну розвідку «К вопросу об Англиканской иерархии», опубліковану в журналі «Труды Киевской духовной академии» (Булгаков, 1898). У цій статті він детально відтворює історію зазначеної богословської суперечки між Римо-католицькою та Англійською церквами, аналізуючи аргументацію кожної із сторін щодо історико-канонічних та догматичних аспектів англійських рукопокладень. За визначенням київського дослідника, історико-канонічний аспект проблеми стосується питання збереження в сучасній англійській ієрархії безперервності правонаступництва від апостольських часів; натомість із погляду догматики постає

¹ З 1902 – екстраординарного, з 1906 р. – ординарного професора.

питання про наявність в англiканській ієрархії необхідних якостей і властивостей, закладених у Божественному Одкровенні. Як показує А. Булгаков, відповідь Римо-католицької церкви на обидва зазначені питання була негативною: «Англиканские рукоположения не могут быть признаны действительными потому, что а) совершаются *по форме, не соответствующей* своему назначению; б) совершаются *не с намерением* произвести истинное, т. е. жертвоприносящее священство Нового Завета» (Булгаков, 1898, с. 556). Не погоджуючись із таким тлумаченням, англiканські єпископи почали доводити, що у церковній практиці, зокрема й римо-католицькій, не існує чітко визначеної форми хіротоній, а сучасні англiканські форми рукопокладень відповідають своєму призначенню.

Аналізуючи цю суперечку, А. Булгаков схилиється у бік англiканців, адже в результаті дослідження доходить позитивних висновків щодо обох зазначених аспектів проблеми англiканських хіротоній. На його переконання, «непрерывно-преемственная связь» англiканської ієрархії з ієрархією Римо-католицької церкви дає підстави для визнання правочинності англiканських хіротоній, як за своїм призначенням, так і за формою. Це, своєю чергою, дає змогу замислитися щодо можливості поєднання англiканства з тими віросповіданнями, які також поділяють погляд на священство як новозавітне жрецтво та зберігають безперервний спадкоємний зв'язок із апостольською церковною ієрархією (Булгаков, 1898, с. 565). Необхідним засобом задля досягнення цієї мети є, на думку київського дослідника, відродження Англiканською церквою віровчення давньої вселенської церкви (Булгаков, 1898, с. 573).

Варто зазначити, що здійснена А. Булгаковим розвідка проблеми законності хіротоній в Англiканській церкві викликала значне зацікавлення у її представників і була видана під егідою Лондонського церковно-історичного товариства (The Church Historical Society) в 1899 р. у перекладі англійською мовою (Bulgakoff, 1899). Водночас ця праця викликала й низку критичних зауважень у православних колах. У відповідь на ці зауваження на початку ХХ ст. А. Булгаков публікує в академічних «Трудах» ґрунтовне дослідження «Законность и действительность англиканской иерархии с точки зрения Православной церкви» (Булгаков, 1900–1902)¹. Намагаючись

¹ Ця стаття стала основою монографічного дослідження А. Булгакова «О законности и действительности англиканской иерархии с точки зрения Православной церкви» (К., 1906).

розглянути проблему на підставі канонів Вселенської церкви, збережених, на його думку, лише у православ'ї, А. Булгаков реконструює процес утворення англiканської ієрархії, починаючи з часів Реформації, а також простежує історію формування англiканського вчення про церковну ієрархію.

На думку дослідника, оформлене до кінця ХVІ – першої половини ХVІІ ст. вчення про ієрархію за своїми ознаками набуває суто протестантського характеру та стає офіційною доктриною англiканства. Київський учений розглядає відповідність зазначених реформаційних дій англiканства у сфері літургійних практик та сформованого англiканського вчення про священство канонічним засадам, затвердженим давньою Вселенською церквою. Спираючись на результати історичного аналізу, А. Булгаков робить висновок про те, що англiканство в період Реформації відійшло від давньоцерковного вчення про священство та встановило новий погляд на церковну ієрархію. Тож із канонічного погляду англiканська ієрархія не може бути визнана законною та дійсною, «хотя, – зауважує він, – в этом деле есть данные и для того, чтобы такой приговор над нею был не только смягчен, но даже и совсем отменен» (Булгаков, 1900, с. 541). Як бачимо, у цій праці поміркований лібералізм А. Булгакова робить поступку усталеному в православному богослов'ї погляду на англiканську ієрархію. Водночас його дослідницька позиція у цій праці не є надто категоричною та залишає простір для нових інтерпретацій сутності та значення англiканської ієрархії.

До різноманітних аспектів актуальної серед тогочасної богословської та церковно-історичної думки теми англiканства у своїх публікаціях на сторінках журналу «Труды Киевской духовной академии» звертається вихованець Київської духовної академії Олександр Рождественський².

У промові «Общий взгляд на положение англиканства в ряду других западных исповеданий и на исторические условия его возникновения» (Рождественский, 1909с), виголошеній під

На підставі цієї праці 11 грудня 1906 р. Рада КДА присудила А. Булгакову ступінь доктора богослов'я (Головащенко, 2015а, с. 243).

² Олександр Якович Рождественський навчався у Київській духовній академії в 1886–1890 рр. Закінчивши КДА зі ступенем кандидата богослов'я, викладав у Херсонському духовному училищі (1891–1895) та Кутаїській духовній семінарії (1895–1899). У подальші роки очолював Кутаїське духовне училище (1899–1903), обіймав посади інспектора Кутаїської (1903–1904) та Пензенської (1904–1908) духовних семінарій. З 1908 р. був викладачем Володимирської духовної семінарії.

час захисту магістерської дисертації¹, він визначає специфіку англіканства як такої конфесії, що поєднує елементи католицької та протестантської релігійних традицій: віросповідні символи англіканства мають протестантський характер, натомість англіканське богослужіння цілковито запозичене з католицького. Для кращого розуміння цієї специфіки О. Рождественський пропонує розглянути історію англіканства як історію примирення цих протилежних елементів – протестантського віросповідання та католицької богослужбової практики, досягнення ними певної рівноваги і штучної, лише зовнішньої гармонії (Рождественский, 1909с, с. 55). Як зазначає дослідник, нестійкість, брак внутрішньої релігійної основи робить англіканство досвідом компромісу на ґрунті «двох противоположных и смертельно враждующих между собою систем» (Рождественский, 1909с, с. 56). Поділяючи погляд Олексія Хом'якова на англіканство як «на самое чистое и самое противоположное из всех западных исповеданий» (Рождественский, 1909с, с. 59), він відслідковує поєднання антагоністичних релігійних традицій у англіканстві з історично-ментальної площини, з урахуванням культурно-історичних обставин життя та психологічних рис англійського народу. На думку дослідника, англіканство є граничним вираженням притаманного менталітету англійців прогресизму в мисленні й консерватизму на практиці. Залежність від минулого, повага до традицій та Передання – ці особливості англійської вдачі посприяли тому, що під час Реформації Англія не розірвала релігійного зв'язку з Римо-католицькою церквою, намагаючись поєднати релігійні традиції католицтва з протестантськими нововведеннями (Рождественский, 1909с, с. 63–68). Крім того, географічна віддаленість від Риму забезпечила англійців від надмірного впливу католицтва та дала змогу уникнути як виразної антипатії, так і особливої симпатії до нього (Рождественский, 1909с, с. 68–70). Ці особливості, на думку О. Рождественського, зумовили специфіку Реформації в Англії: якщо в континентальних країнах реформаційний рух ішов від народних мас до релігійно-суспільної верхівки, то в Англії провідником релігійних реформ був уряд,

який керувався у своїх діях переважно державними цілями.

Історичний підхід при аналізі релігійних явищ О. Рождественський застосовує також у праці «История символических и богослужбных книг Англиканской церкви в связи с общим ходом английской Реформации» (Рождественский, 1906b). У цій праці він простежує певний паралелізм між історією англійської Реформації та історією створення символічних і богослужбових книг Англіканської церкви. Дослідник виокремлює ті зовнішні та внутрішні чинники (особистісна мотивація релігійних діячів, впливова роль іноземних реформаторів, релігійна політика уряду, різних релігійно-політичних партій, які просували інтереси католицтва чи протестантизму), що в певний момент англійської реформаційної історії ставали визначальними для напряму релігійного життя Англії, а також демонструє вплив цих чинників на формування символічних (віросповідних) та богослужбових книг англіканства.

Історію формування англіканських символічних та літургійних книг О. Рождественський визначає як відображення характерних процесів англійської Реформації. Специфіку останньої він пов'язує із провідною роллю в реформаційних процесах світської державної влади, яка намагалася подолати релігійну ворожнечу та об'єднати англійський народ на основі спільної віри. О. Рождественський реконструює історію символічного, віросповідного та богослужбового самовизначення Англії XVI ст. як історію пошуку певного компромісу, примирення різних поглядів та ідей. Відтворюючи віхи становлення символічних та богослужбових англіканських книг, він звертає увагу на ту вагомую роль, яку англіканство відводило досягненню практичного інтересу і реформуванню богослужбових практик. Це було історично зумовлено тим, що сповідання віри вважалося особистісною справою кожного, а віра, втілена у життя в релігійній практиці, з погляду інтересів англіканства як державної релігії, мала сприяти єдності релігійної спільноти (Рождественский, 1906b, с. 217).

Значну увагу в публікаціях О. Рождественського приділено аналізу символічних та богослужбових книг Англіканської церкви. Зокрема у статті «Анализ XXXIX членов веры Англиканской церкви» (Рождественский, 1906а, 1907b) він аналізує основну символічну книгу англіканства, що містить формулювання його віросповідних істин. Її історичні передумови та мету

¹ Опубліковані в журналі «Труды Киевской духовной академии» статті О. Рождественського є частинами його магістерської дисертації «Символические и богослужбные книги Англиканской церкви как выражение ее вероисповедания», захищеної у Київській духовній академії 24 жовтня 1908 р. (Извлечение, 1909, с. 160–161).

О. Рождественський пов'язує з утвердженням англіканства як офіційної релігійної доктрини англійського народу та прагненням очільників англійського реформаційного руху до подолання релігійного розбрату та забезпечення єдності протестантського світу в боротьбі з папською владою (Рождественский, 1906а, с. 527).

У своєму герменевтичному дослідженні О. Рождественський послідовно аналізує тексти всіх членів віросповідання, вказуючи походження, «першоджерело-першотекст» кожного з фрагментів тексту. Віднаходячи джерело певного запозичення чи впливу в певній релігійній традиції (загальнопротестантській, англіканській чи католицькій), дослідник відтворює історію формування віросповідних істин не лише протестантизму, а й, значною мірою, католицизму (зокрема – історію постанов Тридентського собору). Обраний автором підхід до вивчення релігійних текстів, що поєднує методики компаративного і герменевтичного аналізу, надає йому ключ для всебічного дослідження англіканської віросповідної доктрини.

Приділяючи окрему увагу аналізу богослужбових книг англіканства, у подальших публікаціях О. Рождественський відтворює історію формування цих книг, детально зупиняється на питанні впливу католицької та протестантської релігійних традицій на становлення літургійної практики Англіканської церкви. Водночас він розглядає богослужбові книги як джерело віровчення, висвітлює їхні символічний (віросповідний) зміст та значення (Рождественський, 1906b, 1907a).

Методизм, баптизм, лютеранство, реформатство, мормонізм. Поряд із англіканством, у журналі «Труды Киевской духовной академии» систематично висвітлювалися й інші напрями та течії протестантизму. У публікаціях з цієї тематики представлено спроби визначити певну конфесію через віднайдення її характерних рис, у виразах як у системі віровчення, так і в культовій практиці та структурі релігійної організації.

Надзвичайну цінність для істориків релігії становить, зокрема, ґрунтовна праця А. Булгакова «Очерки истории методизма» (Булгаков, 1886; Булгаков, 1887). З'ясовуючи сутність та характерні особливості методизму, його історико-культурні передумови й основні етапи становлення та розвитку, київський дослідник розвиває усталене серед істориків визначення методизму як «другої реформації» Англіканської церкви, зумовленої незавершеністю процесу

Реформації в Англії (Булгаков, 1886, с. 162–163). Неповнота реформування англійського церковного устрою була спричинена, на думку А. Булгакова, політичним характером проведення реформи, «коливанням» між церковним минулим і реформою, союзом церкви та держави – тобто тими факторами, через які церква перетворювалася на знаряддя політики й була керована світською владою. Методизм довів до кінця незавершене англіканством реформування церковного життя в Англії, ставши, по суті, реформою англіканської Реформації.

Водночас А. Булгаков, розглядаючи методизм як суто англійське явище, що зросло на ґрунті національного морально-релігійного життя англійського народу, розкриває соціокультурні та світоглядні причини появи та популярності методизму. На час появи методизму (XVII ст.) в Англії фактично співіснували дві релігії: перша – релігія вищої освіченої верстви населення, з притаманним їй культом розуму, релігія раціоналістичного дійсного характеру; друга – релігія нижчих верст, із характерними для неї культом віри й абсолютизуванням суб'єктивного релігійного почуття, доведеного до містицизму. Саме на ґрунті цієї другої релігії, зазначає А. Булгаков, і зароджується методизм, який доводив до граничної межі суб'єктивність релігійного почуття. Девізом цього напрямку став принцип «личностного богоугождения вне связи с каким бы то ни было вероучением и внешними формами церковной жизни» (Булгаков, 1887, с. 532). Від початку свого існування методизм, як релігійний рух в англіканстві, культивував встановлення гармонійних відносин людини із Богом та релігійно-моральнісне піднесення особистості й водночас закидав суспільству занедбаність релігійно-моральних почуттів і стагнацію релігійного життя (Булгаков, 1886, 2, с. 222). Характеризуючи англіканство як політично-релігійне явище, А. Булгаков розглядає методизм як явище суто релігійне, таке, що було зумовлено релігійними потребами, сформовано задля релігійних цілей і реалізоване за допомогою релігійних засобів. Визначаючи історичне місце цієї релігійної конфесії, А. Булгаков показує необхідність його появи та розвитку в релігійній історії Англії, оскільки методизм відповідав на запити часу і задовольняв потреби англійського народу (Булгаков, 1886, с. 173). Його стрімкому поширенню серед вірян особливо сприяла широка проповідницька діяльність методистів.

Аналізуючи основи віровчення і форми релігійної практики методизму, А. Булгаков приділяє значну увагу процесу його формування як релігійної організації, що має розгалужену ієрархічну систему управління релігійними общинами. Він висвітлює також процес поширення проповідницької діяльності методистів за межами Англії – в різних країнах та на різних континентах (особливу увагу київський дослідник приділяє становленню методизму у США). Предметом його розгляду постають і актуальні тенденції релігійного життя методистів, пов'язані з боротьбою за рівноправність проповідників і вірян із членами законодавчого органу управління (конференції).

На сторінках академічних «Трудов» опубліковано й статтю А. Булгакова «Баптизм», присвячену ще одному відомому напрямку протестантизму (Б-в, 1890). Увага дослідника до цієї релігійної конфесії була зумовлена, за його зізнанням, передусім поширеністю баптизму в тогочасній Російській імперії, а надто – зростанням популярності тісно пов'язаного з ним українського штундизму (Б-в, 1890, с. 192). У зазначеній розвідці А. Булгаков висвітлює процес зародження і формування баптизму та його поширення в різних країнах. Особливу увагу він приділяє німецькому баптизму, який став «родоначальником» баптизму та «вихователем» штундизму на теренах Російської імперії. З'ясувавши особливості баптизму, А. Булгаков пов'язує їх із розумінням Церкви як спільноти духовно відроджених людей та хрещення як входження до церковної общини й нове народження через покаяння та навернення до Бога. Варто зазначити полемічний аспект статті православного богослова та його критичне сприйняття засадничих моментів баптистського віровчення і релігійної практики.

Найбільш полемічним характером серед історичних студій А. Булгакова, присвячених окремим релігійним конфесіям, вирізняється його розвідка про мормонізм як один із новітніх протестантських рухів (Б-в, 1896). Висвітлюючи зародження та формування релігійної організації мормонів, київський дослідник піддає нищівній критиці поширене серед мормонів багатожонство, виголошуючи суворий вердикт: «Мормонство принадлежит к числу самых уродливых явлений в религиозной жизни американских переселенцев из Европы» (Б-в, 1896, с. 290).

З'ясуванню специфіки релігійних напрямів раннього протестантизму присвячено статтю

О. Рождественського «Из области сравнительного богословия. Лютеранство и реформатство в их логическом соотношении» (Рождественский, 1909а). Автор цієї праці виступає проти усталеного в церковно-історичній думці погляду на зазначені напрями як послідовні стадії в логічному розвитку протестантизму (Рождественский, 1909а, с. 348) і наголошує на їхньому одночасному, паралельному, незалежному один від одного формуванні. В їхньому подальшому розвитку він убачає тенденції до зближення як між собою, так і з католицизмом (Рождественский, 1909а, с. 349). Доводячи цю тезу, О. Рождественський визначає специфіку та характерні ознаки віровчення лютеранства і реформатства, прослідковуючи певний паралелізм у формуванні віросповідних поглядів цих напрямів протестантизму.

Зазначена праця цікава для істориків і богословів також наявністю авторських формулювань методологічних засад вивчення релігійних традицій. О. Рождественський обґрунтовує важливість застосування двох методів дослідження – історичного та систематичного. Історичний метод застосовують задля з'ясування того, яким чином певне положення віровчення витлумачували в різний час представники певної релігійної традиції (зокрема – протестантизму). Недоліком цього методу є неможливість встановити міру відповідності чи невідповідності тих чи тих тлумачень віросповідній доктрині. Саме тому історичний метод, на думку О. Рождественського, має доповнюватися систематичним методом, застосування якого дає змогу з'ясувати належність певного тлумачення тій чи тій релігійній доктрині. Правильне застосування систематичного підходу, стверджує дослідник, полягає у встановленні центрального пункту системи віровчення, що охоплює зміст та визначає характер усіх особливостей певної релігійної доктрини (Рождественский, 1909а, с. 354).

Варто зазначити, що ці методологічні настанови О. Рождественський застосовує у процесі порівняльно-історичного дослідження ключових положень віросповідних систем протестантизму і католицизму – вчення про першородний гріх та значення гріха в житті після релігійного відродження, уявлення про дію Божественної благодаті на природні людські здатності і сили, вчення про виправдання, погляд на таїнства (Рождественский, 1909b–1909f; Рождественский, 1910a; Рождественский, 1910b; Рождественский, 1911a; Рождественский, 1911b).

Історія передреформаційних рухів

Одним із напрямів досліджень протестантизму, представлених у журналі «Труды Киевской духовной академии», є висвітлення історії передреформаційних рухів, що їх київські мислителі розглядали як передісторію протестантизму. Щодо цього варта дослідницької уваги стаття Харисима Орди «Древнейшие протестанты в Западной Церкви» (Орда, 1862), де простежено історію передреформаційних рухів у середні віки, починаючи з XI ст. Автор осмислює історію цих рухів як історію протестів окремих особистостей, спрямованих як проти певних догматичних чи канонічних положень католицизму, так і проти загального напрямку релігійного життя Римо-католицької церкви. Появу цих рухів Х. Орда пов'язує з певним невдоволенням діями папської влади, що зростало в релігійній спільноті ще до загальної хвилі Реформації у XVI ст. Ці рухи, на його думку, виразнювали також певні суперечності всередині Римо-католицької церкви і хиби у витлумаченні Богоодкровенного вчення. Перші протестні вияви, як показує дослідник, не мали загального характеру, залишалися нереалізованими через невідповідність духові часу і стану тодішнього суспільства та були жорстко «придушені» церквою. Однак ці протести релігійного духу проти Римо-католицької церкви не миналися марно: «Не погибло то, что было истинного в этих протестах» (Орда, 1862, с. 279). Вказуючи на неможливість систематичної реконструкції всіх засад віровчення, пропонованих середньовічними «протестантами», дослідник пропонує поглянути на історію виникнення та функціонування передреформаційних рухів як на розвиток опозиційного ставлення до зловживань церковної влади Риму. Такий підхід до історії протестантських рухів часто-густо перетворює її на критичну історію папства, тож полемічного компоненту розвідці православного богослова, звісно, не бракує.

Історію найпотужнішого передреформаційного руху на чеських землях відтворено у ґрунтовному дослідженні вихованця Київської духовної академії Олексія Вертеловського¹ «История гуситов» (Вертеловский, 1872; Вертеловский,

1873)², яке по праву називають найбільш повною за своїм хронологічним охопленням працею у вітчизняній гуситології (Лиман, 2015, с. 15). У науковій розвідці О. Вертеловського з'ясовано історико-релігійні та соціальні передумови виникнення гуситського руху, а також реконструйовано основні етапи його історії – від зародження до занепаду. Аналізуючи усталений у західноєвропейській історіографії погляд на рух гуситів як явище, споріднене із західноєвропейським протестантизмом і опозиційне до католицизму (Вертеловский, 1872, с. 74), автор вважає його однобічним, оскільки гусизм мав низку самотніх, лише йому властивих рис (Вертеловский, 1872, с. 75). По-перше, цей рух був поширений лише на чеських землях і відображав прагнення та потреби чеського народу; по-друге, рух не обмежувався суто релігійною сферою, як рух на Заході, а мав соціальний та національний характер (Вертеловский, 1872, с. 76). Оцінюючи рух гуситів, О. Вертеловський приєднується до поширеної серед тогочасних російських істориків слов'янофільської теорії про одвічне протистояння між германсько-латинським і слов'яно-православним світом. Відповідно до цієї теорії, він оцінює гуситський рух у соціальній сфері як народну слов'янську опозицію до німецького владарювання, а у сфері релігійній – не лише як протест проти папізму, а й як прагнення повернутися до старої рідної віри (православ'я), прийнятої чеським народом у X–XI ст. (Вертеловский, 1872, с. 78).

Варто зазначити, що наукові розвідки Х. Орди і О. Вертеловського відбивають загальну тенденцію вітчизняних історичних досліджень XIX ст., одним із пріоритетних напрямів яких стало вивчення історії антикатолицьких рухів у Європі (Лиман, 2015, с. 11). Головні акценти у таких дослідженнях стосувалися висвітлення факту «антикатоличності» цих рухів, з'ясування їхньої опозиційності до Римо-католицької церкви. Водночас оцінні судження щодо місця та значення цих рухів підсилювались, як бачимо, православним богословсько-апологетичним дискурсом.

Біографічні розвідки

У журналі «Труды Киевской духовной академии» представлено також низку біографічних нарисів видатних діячів протестантизму. Пере-

¹ Олексій Федорович Вертеловський навчався на церковно-історичному відділенні КДА в 1869–1873 рр. Після її закінчення викладав історичні дисципліни в Харківській духовній семінарії (1873–1916).

² Опублікована праця є частиною кандидатського твору О. Вертеловського «История гуситов до утверждения Базельских компактатов», написаного під керівництвом професора КДА Івана Малишевського у 1872 р. (Извлечение, 1872, с. 20, 23–27).

дусім варто відзначити наукову значущість праці Василя Попова «Кальвін» (Попов, 1909), написану з нагоди 400-річчя з дня народження відомого протестантського діяча. Впадає в очі незвичне для православної риторики шанобливе ставлення київського професора до Жана Кальвіна, видатного релігійного діяча XVI ст. і засновника одного з напрямів протестантизму – кальвінізму. На думку В. Попова, у кальвіністському варіанті Реформація набула найбільшої завершеності та значно піднесла надбання Мартіна Лютера та Ульріха Цвінглі (Попов, 1909, с. 112).

На думку В. Попова, формування протестантизму кальвіністського (реформатського) типу відбулося на вже взорованому його попередниками ґрунті, однак було зумовлене, значною мірою, й «выдающимися, очень рельефными, по своей природе, дарованиями Кальвина» (Попов, 1909, 9, с. 113). Тож відтворюючи віхи життя цього релігійного діяча, дослідник намагається з'ясувати культурно-історичні та особистісно-біографічні обставини, що вплинули на формування його світогляду. Виокремлюючи особливі риси його світобачення, В. Попов приєднується до відомої дискусії західних істориків протестантизму навколо питання про феномен релігійного навернення Кальвіна – розірвання відносин із римо-католицьким, старим світоглядом і прийняття нового (Попов, 1909, с. 122). Дослідницька колізія полягала у витлумаченні самого факту релігійного навернення. Чи варто вважати його результатом поступової зміни світоглядних орієнтирів і довготривалого впливу багатьох об'єктивних (дух часу, загальні тенденції релігійного життя) та суб'єктивних (виховання, освіта, коло університетських друзів тощо) факторів? А чи це навернення слід розглядати, за свідченням самого Кальвіна, як миттєвий процес, як результат Божого повеління? В. Попов синтезує обидва трактування, звертаючи увагу на довготривалість його душевного переходу до нового світогляду, процес якого вивершувався певною духовною подією – переживанням зустрічі з Божественним (Попов, 1909, 9, с. 127–128).

Аналізуючи життєві прояви особистості Кальвіна, В. Попов висвітлює його проповідницьку діяльність у Женеві, створення розгалуженої релігійної організації, протистояння з різноманітними ідейно-релігійними супротивниками, розбудову освітніх центрів лютеранства – колегії та Академії, богословську творчість, поширення

евангельського вчення у європейських країнах тощо. Змальовуючи образ Кальвіна як проповідника, богослова, гуманіста, В. Попов приділяє значну увагу його приватному життю, стилю поведінки та останнім дням (Попов, 1909, 12, с. 578–583). Відтворюючи віхи життєвої біографії Кальвіна, аналізуючи його релігійну діяльність та богословську творчість крізь призму його особистості, В. Попов робить висновок про переможність в історії протестантизму релігійного характеру, життєвого типу саме Кальвіна, а отже – невичерпне історичне значення особистості реформатора (Попов, 1909, 12, с. 592).

На сторінках київських академічних «Трудов» побачили світ і біографії деяких видатних діячів протестантизму XIX ст. Наприклад, у 1864 р. було надруковано нарис про видатного англійського проповідника, представника баптизму Чарльза Сперджена (Charles Haddon Spurgeon)¹ (1834–1891) (Биографические сведения, 1864), написаний за матеріалами протестантського часопису *Allgemeine Kirchenzeitung*. Особливу увагу в нарисі приділено особливостям і стилю його проповідництва.

До зазначеного напрямку історичних досліджень належить і укладений А. Булгаковим біографічний нарис-некролог Річарда Фредеріка Літлдейла (Richard Frederick Littledale) (1833–1890), найвидатнішого представника ритуалізму, тогочасного руху в англіканстві, спрямованого до зближення Англіканської та Православної церков (Булгаков, 1890). У нарисі відтворено основні напрями діяльності відомого англійського журналіста та публіциста, автора низки статей з релігійної тематики у «Британській енциклопедії», з'ясовано тематику та характерні особливості його творчої спадщини.

Висновки

На підставі аналізу публікацій, розміщених у журналі «Труды Киевской духовной академии» у другій половині XIX – на початку XX ст., можемо зробити висновок про стійкий науковий інтерес київської духовно-академічної спільноти до релігійних традицій Західної Європи, серед яких однією з найвагоміших є традиція протестантизму. Ці публікації увиразнюють нерозривний зв'язок наукових зацікавлень викладачів та вихованців Київської духовної академії з їхньою освітньою діяльністю та трансформаціями

¹ У згаданому нарисі – Карл Спуржон.

в духовно-академічній освіті зазначеної доби. Розміщені в журналі праці з історії протестантизму відображають ці трансформації і дають змогу простежити певні зміни у методологічних підходах до вивчення духовно-академічною наукою іншославних релігійних традицій, зокрема протестантизму. У дослідженнях київських академістів з історії протестантизму, здійснених у 1860–1870 рр., панує полемічний дискурс і догматично-богословський підхід, зосереджений на історико-критичному аналізі догматичних засад протестантизму. Починаючи з 1880-х рр., наукові студії відображають процес переходу від догматично-богословського до церковно-історичного розгляду іншославних релігійних конфесій, сфокусований на їхньому осмисленні, як певного історико-релігійного явища, виявленні їхньої специфіки та визначенні характерних ознак. У рамках цього підходу об'єктом дослідницької уваги постають не лише віровчення, а й літургійні практики, структура релігійної організації, релігійні відносини, освіта тощо.

Характерною особливістю студій з історії протестантизму, представлених на сторінках журналу «Труды Киевской духовной академии», є вивчення певного релігійного явища (релігійної традиції, конфесії, релігійного руху, догматичних і канонічних засад, організаційної структури, віроповчальних і богослужбових книг тощо) шляхом з'ясування його історичного підґрунтя, виявлення історичних передумов його становлення, визначення закономірностей його

розвитку. Аналіз цих студій увиразнює ефективність застосування київськими академістами порівняльно-історичного методу для з'ясування специфіки протестантизму, визначення відмінності віровчення та релігійної практики цієї традиції від католицької. Продуктивність застосованих ними компаративних та герменевтичних методик оприявнюється й у дослідженнях історії певних понять, віроповчальних положень, символічних та богослужбових книг протестантизму. Водночас студії з історії протестантизму демонструють усвідомлення дослідниками значущості культурно-історичного та особистісного вимірів розвитку релігії.

Публікації в журналі «Труды Киевской духовной академии» переконливо засвідчують залученість київської духовно-академічної спільноти до вирішення актуальних питань зовнішньо-церковного життя кінця XIX – початку XX ст., зокрема питання розвитку взаємовідносин між Англійською та Православною церквами. У наукових розвідках з історії англіканства надано богословське і церковно-історичне обґрунтування цього питання, окреслено шляхи подальшого міжцерковного діалогу.

Усе зазначене увиразнює вагоме значення досліджень професорів і вихованців Київської духовної академії у вивченні історії протестантизму, а також у розвитку історико-богословських та релігієзнавчих студій на теренах колишньої Російської імперії. Поглиблене вивчення доробку КДА у цій сфері видається одним із актуальних і перспективних завдань сучасної гуманітаристики.

Список посилань

- Августин, архим. (Никитин). (2011). Аугсбургское исповедание – вероучительная книга лютеранства. *Христианское чтение*, 2 (37), 54–138.
- Б-в, А. (1890). Баптизм. *Труды Киевской духовной академии*, 10, 192–205, 11, 329–343.
- Б-в, А. (1896). Мормонство. *Труды Киевской духовной академии*, 2, 290–294.
- Биографические сведения о Карле Спуржоне, английском проповеднике (All. K-Zeitung). (1864). *Труды Киевской духовной академии*, 8, 524–528.
- Булгаков, А. (1886). Очерки истории методизма. *Труды Киевской духовной академии*, 2, 162–227, 3, 299–330, 4, 472–496, 6, 231–257, 7, 418–449, 8, 553–568, 9, 97–145, 10, 228–260, 11, 454–505, 12, 607–653.
- Булгаков, А. (1887). Очерки истории методизма. *Труды Киевской духовной академии*, 1, 71–139, 2, 214–264, 3, 317–357, 4, 534–553, 5, 38–63, 6, 219–230, 7, 356–390, 10, 277–308, 12, 500–551.
- Булгаков, А. (1890). Страница из истории современного ритуализма в Англии. *Труды Киевской духовной академии*, 6, 331–334.
- Булгаков, А. И. (1893). Стремление англикан к восстановлению древне-вселенской церковности в Англии в последние шестьдесят лет. *Труды Киевской духовной академии*, 11, 366–404.
- Булгаков, А. И. (1897). Новые религиозные преобразования в Англии в настоящем веке. *Труды Киевской духовной академии*, 7, 441–454, 8, 564–594, 9, 121–166.
- Булгаков, А. И. (1898). К вопросу об Англиканской иерархии. *Труды Киевской духовной академии*, 8, 534–574.
- Булгаков, А. И. (1900). Законность и действительность англиканской иерархии с точки зрения Православной церкви. *Труды Киевской духовной академии*, 8, 523–566.
- Булгаков, А. И. (1901). Законность и действительность англиканской иерархии с точки зрения Православной церкви. *Труды Киевской духовной академии*, 2, 256–276, 4, 610–628.
- Булгаков, А. И. (1902). Законность и действительность англиканской иерархии с точки зрения Православной церкви. *Труды Киевской духовной академии*, 6, 235–269, 7, 376–412.
- Булгаков, А. И. (1905). Законность и действительность англиканской иерархии с точки зрения Православной церкви. *Труды Киевской духовной академии*, 1, 1–35.
- Васмут, Дж. (2010). Протестантизм в зеркале русского православного богословия XIX–XX вв. Отримано з: <http://pstgu.ru/news/smi/2010/12/29/27068>.

- Вертеловский, А. (1872). История гусситов (до утверждения базельских компактатов). *Труды Киевской духовной академии*, 9, 74–170.
- Вертеловский, А. (1873). История гусситов (до утверждения базельских компактатов). *Труды Киевской духовной академии*, 2, 214–266, 8, 114–239.
- Головащенко, С. І. (2012). *Дослідження та викладання Біблії в Київській духовній академії ХІХ – початку ХХ ст.* Київ: Вид. відділ УПЦ.
- Головащенко, С. І. (2015а). Булгаков Афанасій Іванович. В М. Л. Ткачук (Упоряд., наук. ред.), В. С. Брюховецький (Відп. ред.), *Київська духовна академія в іменах: 1819–1924: енциклопедія в 2 т. Т. 1: А–К* (с. 242–245). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
- Головащенко, С. І. (2015b). Іриней (Орда Харисим Максимович). В М. Л. Ткачук (Упоряд., наук. ред.), В. С. Брюховецький (Відп. ред.), *Київська духовна академія в іменах: 1819–1924: енциклопедія в 2 т. Т. 1: А–К* (с. 600–603). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
- Головащенко, С. І. (2018а). Критико-бібліографічні практики інтеграції біблійних студій в КДА до європейського богословсько-дослідницького контексту (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 1, 69–90.
- Головащенко, С. І. (2018b). Критичні огляди та рецензії професорів Київської духовної академії на закордонну біблієзнавчу літературу: тематика і зміст (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 2, 65–78.
- Извлечение из протоколов Совета Киевской духовной академии 14 июня 1872 года. (1872). *Труды Киевской духовной академии*, 10, 1–68.
- Извлечение из протоколов Совета Киевской духовной академии 24 октября 1908 года. (1909). *Труды Киевской духовной академии*, 5, 160–161.
- Корольков, И. (1882). Двадцатилетие журнала «Труды Киевской духовной академии» (1860–1879) [продолжение]. *Труды Киевской духовной академии*, 5, 74–100.
- Кузьмина, С. Л. (2016а). Певницкий Василь Федорович. В М. Л. Ткачук (Упоряд., наук. ред.), В. С. Брюховецький (Відп. ред.), *Київська духовна академія в іменах: 1819–1924: енциклопедія в 2 т. Т. 2: Л–Я* (с. 387–389). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
- Кузьмина, С. Л. (2016b). Ястребов Митрофан Пилипович. В М. Л. Ткачук (Упоряд., наук. ред.), В. С. Брюховецький (Відп. ред.), *Київська духовна академія в іменах: 1819–1924: енциклопедія в 2 т. Т. 2: Л–Я* (с. 847–849). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
- Лиман, С. И. (2015). Церковь и антикатолические движения в средневековой Чехии: опыт исследований учеными украинских земель Российской империи (ХІХ – начало ХХ вв.). *Дриновський збірник*, 8, 10–21.
- Магистерский диспут приват-доцента Киевской Академии М. Ястребова (3 апреля 1877). (1877). *Труды Киевской духовной академии*, 5, 386–398.
- Орда, Х. (1862). Древнейшие протестанты в Западной Церкви. *Труды Киевской духовной академии*, 7, 277–347.
- Пастушенко, Л. А. (2015). Воронов Олександр Дмитрович. В М. Л. Ткачук (Упоряд., наук. ред.), В. С. Брюховецький (Відп. ред.), *Київська духовна академія в іменах: 1819–1924: енциклопедія в 2 т. Т. 1: А–К* (с. 332–334). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
- Пастушенко, Л. А. (2016). Попов Василь Дмитрович. В М. Л. Ткачук (Упоряд., наук. ред.), В. С. Брюховецький (Відп. ред.), *Київська духовна академія в іменах: 1819–1924: енциклопедія в 2 т. Т. 2: Л–Я* (с. 446–449). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
- Пастушенко, Л. А. (2018). Дослідження католицизму на сторінках журналу «Труды Киевской духовной академии» (1860-ті – початок 1900-х рр.). *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 2, 79–97.
- Певницкий, В. (1860). Современное состояние протестантизма. *Труды Киевской духовной академии*, 4, 512–538.
- Певницкий, В. (1861). Догматические уклонения лютеран от чистоты первобытного христианства. *Труды Киевской духовной академии*, 6, 111–143.
- [Платон (Городецкий), митр.]. (1888). Ответное послание высокопреосвященного Платона, митрополита Киевского и Галицкого, Эдуарду, архиепископу Кентерберийскому. *Труды Киевской духовной академии*, 9–10, 339–340.
- Попов, В. Д. (1909). Кальвин (1509–1909). *Труды Киевской духовной академии*, 9, 112–133, 10, 312–333, 12, 551–592.
- Рождественский, А. Я. (1906а). Анализ XXXIX членов веры Англиканской церкви. *Труды Киевской духовной академии*, 8–9, 527–581, 11, 217–244.
- Рождественский, А. Я. (1906b). История символических и богослужебных книг Англиканской церкви в связи с общим ходом Английской Реформации. *Труды Киевской духовной академии*, 2, 205–236, 3, 448–499.
- Рождественский, А. Я. (1907а). Анализ богослужебной книги Англиканской церкви. *Труды Киевской духовной академии*, 9, 1–25, 10, 211–259, 12, 620–668.
- Рождественский, А. Я. (1907b). Анализ XXXIX членов веры Англиканской церкви. *Труды Киевской духовной академии*, 2, 195–228, 3, 364–376, 4, 469–489, 5, 1–44, 6, 165–195, 8, 505–551.
- Рождественский, А. Я. (1909а). Из области сравнительного богословия. Лютеранство и реформаторство в их логическом соотношении. *Труды Киевской духовной академии*, 3, 345–356.
- Рождественский, А. Я. (1909b). О назначении таинств в деле оправдания человека. *Труды Киевской духовной академии*, 7–8, 329–356.
- Рождественский, А. Я. (1909c). Общий взгляд на положение англиканства в ряду других западных вероисповеданий и на исторические условия его возникновения. *Труды Киевской духовной академии*, 1, 54–78.
- Рождественский, А. Я. (1909d). Учение западных вероисповеданий о первородном грехе. *Труды Киевской духовной академии*, 5, 22–44.
- Рождественский, А. Я. (1909e). Учение западных вероисповеданий об отношении благодати к естественным силам человека. *Труды Киевской духовной академии*, 7–8, 534–545.
- Рождественский, А. Я. (1909f). Учение западных вероисповеданий об оправдании. *Труды Киевской духовной академии*, 9, 3–19.
- Рождественский, А. Я. (1910а). Учение западных вероисповеданий о грехе после возрождения и его значении в жизни возрожденных. *Труды Киевской духовной академии*, 7–8, 363–374.
- Рождественский, А. Я. (1910b). Учение западных вероисповеданий о причинах оправдания. *Труды Киевской духовной академии*, 2, 147–163, 4, 453–477.
- Рождественский, А. Я. (1911а). Об отношении между признаками таинства. *Труды Киевской духовной академии*, 3, 317–334.
- Рождественский, А. Я. (1911b). Учение западных вероисповеданий о таинствах вообще. *Труды Киевской духовной академии*, 2, 163–176.
- Систематический указатель статей, помещенных в журнале «Труды Киевской духовной академии» за 1860–1904 гг.* (1905). Киев: Тип. И. И. Горбунова.
- Ястребов, М. (1876а). Учение лютеранских символов о первородном грехе. *Труды Киевской духовной академии*, 9, 623–673, 10, 226–257.

- Ястребов, М. (1876b). Учение лютеранских символов о первородном грехе. *Труды Киевской духовной академии*, 12, 597–643.
- Ястребов, М. (1877). Учение лютеранских символов о первородном грехе. *Труды Киевской духовной академии*, 2, 285–334.
- Bulgakoff, A. (1899). *The Question of Anglican Orders. In Respect to a "Vindication" of the Papal Decision, which was drawn up*

by the English Roman Catholic Bishops at the end of 1897. (W. J. Birkbeck, Trans.). London: Society for Promoting Christian Knowledge.

- Golovashchenko, S. (2018). European Protestantism and the Orthodox Tradition of Mastering the Bible: the View of the Kiev Theological Academy Professors of the XIX – early XX Centuries. *Богословские размышления*, 20, 37–60.

References

- Avgustin, arkhim. (Nikitin). (2011). Augsburgskoe ispovedanie – verouchitel'naia kniga liuteranstva [The Augsburg Confession is the Lutheran Book of Confession of Faith]. *Khristianskoe chtenie*, 2 (37), 54–138 [in Russian].
- B-v, A. (1890). Baptizm [Baptism]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 10, 192–205, 11, 329–343 [in Russian].
- B-v, A. (1896). Mormonstvo [Mormonism]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 2, 290–294 [in Russian].
- Biograficheskie svedeniia o Karle Spurzhone, angliiskom propovednike (All. K–Zeitung) [Biographical Information about English Preacher Karl Spurzhon (All. K–Zeitung)]. (1864). *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 8, 524–528 [in Russian].
- Bulgakov, A. (1886). Ocherki istorii metodizma [Essays on the History of Methodism]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 2, 162–227, 3, 299–330, 4, 472–496, 6, 231–257, 7, 418–449, 8, 553–568, 9, 97–145, 10, 228–260, 11, 454–505, 12, 607–653 [in Russian].
- Bulgakov, A. (1887). Ocherki istorii metodizma [Essays on the History of Methodism]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 1, 71–139, 2, 214–264, 3, 317–357, 4, 534–553, 5, 38–63, 6, 219–230, 7, 356–390, 10, 277–308, 12, 500–551 [in Russian].
- Bulgakov, A. (1890). Stranitsa iz istorii sovremennogo ritualizma v Anglii [Page from the History of Modern Ritualism in England]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 6, 331–334 [in Russian].
- Bulgakov, A. I. (1893). Stremlenie anglikan k vosstanovleniiu drevne-vselsenskoii tserkovnosti v Anglii v poslednie shest' desiat let [Anglicans' Desire to restore the Ancient Catholic Church in England during Recent Years]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 11, 366–404 [in Russian].
- Bulgakov, A. I. (1897). Novye religioznye preobrazovaniia v Anglii v nastoiashchem veke [New Religious Transformations in England in this Century]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 7, 441–454, 8, 564–594, 9, 121–166 [in Russian].
- Bulgakov, A. I. (1898). K voprosu ob Anglikanskoii ierarkhii [On the Question of the Anglican Hierarchy]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 8, 534–574 [in Russian].
- Bulgakoff, A. (1899). *The Question of Anglican Orders. In Respect to a "Vindication" of the Papal Decision, which was drawn up by the English Roman Catholic Bishops at the end of 1897.* (W. J. Birkbeck, Trans.). London: Society for Promoting Christian Knowledge.
- Bulgakov, A. I. (1900). Zakonnost' i deistvitel'nost' Anglikanskoii ierarkhii s tochki zreniia Pravoslavnoi Tserkvi [The Legality and Reality of the Anglican Hierarchy from the Point of View of the Orthodox Church]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 8, 523–566 [in Russian].
- Bulgakov, A. I. (1901). Zakonnost' i deistvitel'nost' Anglikanskoii ierarkhii s tochki zreniia Pravoslavnoi Tserkvi [The Legality and Reality of the Anglican Hierarchy from the Point of View of the Orthodox Church]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 2, 256–276, 4, 610–628 [in Russian].
- Bulgakov, A. I. (1902). Zakonnost' i deistvitel'nost' Anglikanskoii ierarkhii s tochki zreniia Pravoslavnoi Tserkvi [The Legality and Reality of the Anglican Hierarchy from the Point of View of the Orthodox Church]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 6, 235–269, 7, 376–412 [in Russian].
- Bulgakov, A. I. (1905). Zakonnost' i deistvitel'nost' Anglikanskoii ierarkhii s tochki zreniia Pravoslavnoi Tserkvi [The Legality and Reality of the Anglican Hierarchy from the Point of View of the Orthodox Church]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 1, 1–35 [in Russian].
- Golovashchenko, S. (2018). European Protestantism and the Orthodox Tradition of Mastering the Bible: the View of the Kiev Theological Academy Professors of the XIX – early XX Centuries. *Bogoslovskie razmyshleniia*, 20, 37–60.
- Holovashchenko, S. I. (2012). *Doslidzhennia ta vykladannia Biblii v Kyivskii dukhovni akademii XIX – pochatku XX st.: Monohrafiia [Study and Teaching of the Bible in Kyiv Theological Academy in XIX – early XX centuries: Monograph]*. Kyiv: Vydavnychiy viddil Ukrainiskoi pravoslavnoi tserkvy [in Ukrainian].
- Holovashchenko, S. I. (2015a). Bulhakov Afanasii Ivanovych. In M. L. Tkachuk, V. S. Briukhovetskyi (Eds.), *Kyivska dukhovna akademiia v imenakh: 1819–1924 [Kyiv Theological Academy in names: 1819–1924]*: encyclopedia in 2 vol. Vol. 1: A–K (pp. 242–245). Kyiv: Publishing house “Kyievo-Mohylianska akademiia” [“Kyiv-Mohyla Academy”] [in Ukrainian].
- Holovashchenko, S. I. (2015b). Irynei (Orda Kharysym Maksymovych). In M. L. Tkachuk, V. S. Briukhovetskyi (Eds.), *Kyivska dukhovna akademiia v imenakh: 1819–1924 [Kyiv Theological Academy in names: 1819–1924]*: encyclopedia in 2 vol. Vol. 1: A–K (pp. 600–603). Kyiv: Publishing house “Kyievo-Mohylianska akademiia” [“Kyiv-Mohyla Academy”] [in Ukrainian].
- Holovashchenko, S. I. (2018a). Krytyko-bibliografichni praktyky intehratsii bibliinykh studii v KDA do yevropeiskoho bohoslovsko-doslidnytskoho kontekstu (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [Critical Bibliography Practices: Integrating the KTA Biblical Studies in the European Theological Research Context (the Second Half of the 19th – early 20th ct.)]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Filosofiia ta relihiieznavstvo*, 1, 69–90 [in Ukrainian].
- Holovashchenko, S. I. (2018b). Krytychni ohliady ta retsenzii profesoriv Kyivskoi dukhovnoi akademii na zakordonnu bibliieznavchu literaturu: tematyka i zmist (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [Critical Reviews of Kyiv Theological Academy's Professors on the Foreign Bibliological Literature: Topics and Content (the Second Half of the 19th – early 20th Centuries)]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Filosofiia ta relihiieznavstvo*, 2, 65–78 [in Ukrainian].
- Iastrebov, M. (1876a). Uchenie liuteranskikh simvolov o pervorodnom grekhe [Doctrine of Lutheran Symbols about Original sin]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 9, 623–673, 10, 226–257 [in Russian].
- Iastrebov, M. (1876b). Uchenie liuteranskikh simvolov o pervorodnom grekhe [Doctrine of Lutheran Symbols about Original sin]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 12, 597–643 [in Russian].
- Iastrebov, M. (1877). Uchenie liuteranskikh simvolov o pervorodnom grekhe [Doctrine of Lutheran Symbols about Original sin]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 2, 285–334 [in Russian].
- Izvlachenie iz protokolov Soveta Kievskoi Dukhovnoi Akademii 14 iunია 1872 goda [Extract from the Minutes of the Council of the Kiev Theological Academy for June 14 1872]. (1872). *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 10, 1–68 [in Russian].

- Iz vlechenie iz protokolov Soveta Kievskoi Dukhovnoi Akademii 24 oktjabria 1908 goda. [Extract from the Minutes of the Councils of the Kiev Theological Academy for October 24 1908]. (1909). *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 5, 160–161 [in Russian].
- Korol'kov, I. (1882). Dvadsatiletie zhurnala "Trudy Kievskoi dukhovnoi Akademii" (1860–1879) [prodolzhenie]. [The Twentieth Anniversary of the Journal "Trudy Kievskoi dukhovnoi Akademii" (1860–1879)]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 5, 74–100 [in Russian].
- Kuzmyna, S. L. (2016a). Pevnytskyi Vasyl Fedorovych. In M. L. Tkachuk, V. S. Briukhovetskyi (Eds.), *Kyivska dukhovna akademiia v imenakh: 1819–1924* [Kyiv Theological Academy in names: 1819–1924]: encyclopedia in 2 vol. Vol. 2: L–Ya (pp. 387–389). Kyiv: Publishing house "Kyievo-Mohylianska akademiia" ["Kyiv-Mohyla Academy"] [in Ukrainian].
- Kuzmyna, S. L. (2016b). Yastrebov Mytrotfan Pylypovych. In M. L. Tkachuk, V. S. Briukhovetskyi (Eds.), *Kyivska dukhovna akademiia v imenakh: 1819–1924* [Kyiv Theological Academy in names: 1819–1924]: encyclopedia in 2 vol. Vol. 2: L–Ya (pp. 387–389). Kyiv: Publishing house "Kyievo-Mohylianska akademiia" ["Kyiv-Mohyla Academy"] [in Ukrainian].
- Liman, S. I. (2015). Tserkov' i antikatolicheskie dvizheniia v srednevekovoi Chekhii: opyt issledovaniia uchenymi ukrainskikh zemel' Rossyiskoi imperii (XIX – nachalo XX vv.) [Church and Anti-Catholic Movements in the Medieval Czech Kingdom: Experience of Research by Scholars in the Ukrainian Lands of Russian Empire (19th – early 20th centuries)]. *Drinovs'kiy zbirnik*, 8, 10–21 [in Russian].
- Magisterskii disput privat-dotsenta Kievskoi Akademii M. Iastrebova (3 aprelya 1877) [Master Dispute of Private Associate Professor Yastrebov M. (April 3 1877)]. (1877). *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 5, 386–398 [in Russian].
- Orda, Kh. (1862). Drevneishie protestanty v Zapadnoi tserkvi [Oldest Protestants in Western Church]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 7, 277–347 [in Russian].
- Pastushenko, L. A. (2015). Voronov Oleksandr Dmytrovych. In M. L. Tkachuk, V. S. Briukhovetskyi (Eds.), *Kyivska dukhovna akademiia v imenakh: 1819–1924* [Kyiv Theological Academy in names: 1819–1924]: encyclopedia in 2 vol. Vol. 1: A–K (pp. 332–334). Kyiv: Publishing house "Kyievo-Mohylianska akademiia" ["Kyiv-Mohyla Academy"] [in Ukrainian].
- Pastushenko, L. A. (2016). Popov Vasyl Dmytrovych. In M. L. Tkachuk, V. S. Briukhovetskyi (Eds.), *Kyivska dukhovna akademiia v imenakh: 1819–1924* [Kyiv Theological Academy in names: 1819–1924]: encyclopedia in 2 vol. Vol. 2: L–Ya (pp. 446–449). Kyiv: Publishing house "Kyievo-Mohylianska akademiia" ["Kyiv-Mohyla Academy"] [in Ukrainian].
- Pastushenko, L. A. (2018). Doslidzhennia katolytysizmu na storkinkakh zhurnalu "Trudy Kievskoy dukhovnoy akademii" (1860-ti – pochatok 1900-kh rr.) [Studies of Catholicism in the Journal "Trudy Kievskoi Dukhovnoi Akademii" (1860–early 1900)]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Filosofii ta religiiiznavstvo*, 2, 79–97 [in Ukrainian].
- Pevnitskii, V. (1860). Sovremennoe sostoianie protestantstva [Current State of Protestantism]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 4, 512–538 [in Russian].
- Pevnitskii, V. (1861). Dogmaticcheskie uklo-neniia liuteran ot chistoti pervobytnogo khristianstva [Lutheran's Dogmatic Deviations from the Purity of Early Christianity]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 6, 111–143 [in Russian].
- [Platon (Gorodetskii), mitr.] (1888). Otvetnoe poslanie vysokopreosviashchennogo Platona, mitropolita Kievskogo i Galitskogo, Eduardu, arkhiepiskopu Kenterberiskomu [The Reciprocal Message of His Eminence Plato, Metropolitan of Kiev and Galich, to Edward, Archbishop of Canterbury]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 9–10, 339–340 [in Russian].
- Popov, V. D. (1909). Kal'vin (1509–1909) [Calvin (1509–1909)]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 9, 112–133, 10, 312–333, 12, 551–592 [in Russian].
- Rozhdestvenskii, A. Ia. (1906a). Analiz XXXIX chlenov very Anglikanskoj tserkvi [Analysis of the Thirty-nine Articles of Religion]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 8–9, 527–581, 11, 217–244 [in Russian].
- Rozhdestvenskii, A. Ia. (1906b). Istoriiia simvolicheskikh i bogosluzhebnykh knig Anglikanskoj tserkvi v sviazi s obshchim khodom Angliiskoi Reformatsii [History of the Anglican Church's Symbolic and Liturgical Books in Connection with the General Course of the English Reformation]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 2, 205–236, 3, 448–499 [in Russian].
- Rozhdestvenskii, A. Ia. (1907a). Analiz bogosluzhebnoi knigi Anglikanskoj tserkvi [Analysis of the Anglican Church's Liturgical Book]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 9, 1–25, 10, 211–259, 12, 620–668 [in Russian].
- Rozhdestvenskii, A. Ia. (1907b). Analiz XXXIX chlenov very Anglikanskoj tserkvi [Analysis of the Thirty-nine Articles of Religion]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 2, 195–228, 3, 364–376, 4, 469–489, 5, 1–44, 6, 165–195, 8, 505–551 [in Russian].
- Rozhdestvenskii, A. Ia. (1909a). Iz oblasti sravnitel'nogo bogoslovia. Liuteranstvo i reformatorstvo v ikh logicheskom sootnoshenii [From the Field of Comparative Theology. Lutheranism and Reformism in their Logical Correlation]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 3, 345–356 [in Russian].
- Rozhdestvenskii, A. Ia. (1909b). O naznacheniia tainstv v dele opravdaniia cheloveka. [On the Purpose of Sacraments in Justifying of Person]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 7–8, 329–356 [in Russian].
- Rozhdestvenskii, A. Ia. (1909c). Obshchii vzgliad na polozhenie anglikanstva v riadu drugih zapadnykh veroispovedanii i na istoricheskie uslovia ego vozniknoveniia [General View on the Position of Anglicanism in a Number of other Western Religions and on the Historical Conditions of Appearance]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 1, 54–78 [in Russian].
- Rozhdestvenskii, A. Ia. (1909d). Uchenie zapadnykh veroispovedanii o pervorodnom grekhe [The Doctrine of Western Religions about Original sin]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 5, 22–44 [in Russian].
- Rozhdestvenskii, A. Ia. (1909e). Uchenie zapadnykh veroispovedanii ob otnosheniia blagodat i estestvennym silam cheloveka [The Doctrine of Western Religions about the Relation of Grace to the Natural Forces of Man]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 7–8, 534–545 [in Russian].
- Rozhdestvenskii, A. Ia. (1909f). Uchenie zapadnykh veroispovedanii ob opravdaniia [The Doctrine of Western Religions about Justification]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 9, 3–19 [in Russian].
- Rozhdestvenskii, A. Ia. (1910a). Uchenie zapadnykh veroispovedanii o prichinakh opravdaniia [The Doctrine of Western Religions about Justification]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 2, 147–163, 4, 453–477 [in Russian].
- Rozhdestvenskii, A. Ia. (1910b). Uchenie zapadnykh veroispovedanii o grekhe posle vozrozhdeniia i ego znachenii v zhizni vozrozhdenykh [The Doctrine of Western Religions about Sin after Rebirth and its Meaning in the Life of the Regenerated]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 7–8, 363–374 [in Russian].
- Rozhdestvenskii, A. Ia. (1911a). Ob otnosheniia mezhdu priznakami tainstva [About the Relationship Between Signs of Sacraments]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 3, 317–334 [in Russian].
- Rozhdestvenskii, A. Ia. (1911b). Uchenie Zapadnykh Veroispovedanii o Tainstvakh Voobshche. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 2, 163–176 [in Russian].

Sistematicheskii ukazatel' statei, pomeshchennykh v zhurnale "Trudy Kievskoi Dukhovnoi Akademii" za 1860–1904 gg. [Systematic Index of Articles Placed in the Journal "Trudy Kievskoi Dukhovnoi Akademii" after 1860–1904]. (1905). Kyiv: Tip. I. I. Gorbunova [in Russian].

Vasmut, Dzh. (2010). *Protestantizm v zerkale russkogo pravoslav'nogo bogosloviia XIX–XX vv. [Protestantism in the Mirror of Russian Orthodox Theology of the 19th – 20th ct].* Retrieved from <http://pstgu.ru/news/smi/2010/12/29/27068/> [in Russian].

Vertelovskii, A. (1872). *Istoriia gussitov (do utverzhdeniia bazel'skikh kompaktatov) [History of the Hussites (until to the Approval of the Basel Compacts)].* *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 9, 74–170 [in Russian].

Vertelovskii, A. (1873). *Istoriia gussitov (do utverzhdeniia bazel'skikh kompaktatov) [History of the Hussites (until to the Approval of the Basel Compacts)].* *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 2, 214–266, 8, 114–239 [in Russian].

Luidmila Pastushenko

STUDIES ON HISTORY OF PROTESTANTISM IN THE JOURNAL “TRUDY KIEVSKOI DUKHOVNOI AKADEMII” (1860th – EARLY 1900th)

The article presents the first attempt of a complete analysis of historic studies of Protestantism, published by the Kyiv Theological Academy professors and students in the journal “Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii” starting from the 1860s to the beginning of the 1900s. The author outlines the main directions of historical studies, including the history of the main religious protestant directions, trends, and movements; the history of theological problems; the history of the modern Protestant movements, aimed at union with Orthodoxy; the history of dogmatic and canonical Protestant principles; the history of the symbolic and liturgical books of religious denominations; research of pre-reform movements; and biographical studies. The article proves the effectiveness of comparative and hermeneutic methods used by Kyiv historians in determining the specifics of religious phenomena. It has established that a characteristic feature of their historical studies is the consideration of religious phenomena in the broad historical perspective by clarifying the historical preconditions of formation and development of these phenomena.

The analysis of historical studies shows transformation in Kyiv historians understanding of the theoretical and methodological foundations of the study of religious traditions different from Orthodoxy. In the works on the history of Protestantism from the 1860s till the 1870s the use of dogmatic-theological approach is common, while in the studies from the 1880s to the beginning of the 1900s the use of church-historical approach is widespread. The first dogmatic-theological approach concentrates on researching only dogmatic principles of a certain religion, while the second church-historical approach pays attention to the definition of the religious phenomenon specificity.

The Journal publications present the results of the Kyiv Theological Academy professors' and students' involvement in the solution of the actual Church life problems in the end of the 19th–beginning of the 20th century, such as the problem of Anglican and Orthodox Churches dialogue.

Keywords: journal “Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii”, Kyiv Theological Academy, Protestantism, comparative theology, church history, Anglicanism, Baptism, Methodism, Lutheranism, Calvinism, Catholic Church, Orthodox Church, interchurch dialogue.

Матеріал надійшов 16.02.2019